

ספר "אליה רבה" והטעויות ש(אין) בו*

זכה דורנו להתברך במפעל ההדרת ספרים כביר. חיבורים רבים, למן גדולי הראשונים ועד הפוסקים וחשובי האחרונים, זכו בשנים האחרונות למהדורות חדשות ומאירות עיניים, בצירוף הערות והארות כפי שהשיגה יד המהדיר. אמנם כלל ידוע הוא שכדי לעסוק בההדרת ספרים, לא מספיק הידע התורני של המהדיר, ככל שיהיה גדול ורחב אופקים. מי שרוצה לעסוק בההדרת ספרי גדולי ישראל בצורה הנכונה חייב שיהיו לו בין השאר גם ידיעות ביבליוגרפיות הקשורות לתולדות המחברים והדפסת הספרים, הן כדי שלא יבוא להקשות מגברא אגברא, וגם כדי לא לתמוה על מחבר שנעלם ממנו ספר פלוני שלא נדפס עדיין בימיו וכיוצא בזה, כאשר האריך בזה הגאון רבי שלמה הכהן מווילנה בעמ"ח "בנין שלמה", בהסכמתו לספר "אוצר הספרים" לבן-יעקב: "בידיעת זמן הדפסת ספרים נצרך לנו דלא ליקשי ממפרש אחרון שלא הביא לדברי מפרש אחר שקדמו..."¹, והביא כמה דוגמאות לכך. במאמרי זה אוכיח שידיעה ביבליוגרפית חשובה יכולה לפעמים להציל גם מקביעת "טעות הדפוס" בספרים.

* * *

אחד מספרי הפוסקים שנתקבלו באהדה מיוחדת, הוא ספר "אליה רבה" להגאון ר' אליהו שפירא מפראג.² בין מעלותיו הרבות של הספר נחשבו הציטוטים הרבים מתוך עשרות ספרים בכל מקצועות התורה, חלקם אף מכתבי יד, שמביא המחבר,³ כאשר הדגיש זאת החיד"א:⁴ "הרב אליה רבה, אשר הרגיל בדברי קדשם הכר יכירנו דכל רז לא אניס להו וכל ספרי דבי רב נסקרים לפניהם", ובלשון אחר:⁵ "וכבר נודע כי הרב אליה רבה וזוטא ז"ל חופש כל חדרי ספרן של צדיקים...", וכן כתב בעל "חיי אדם", בהקדמה לספרו:⁶ "ואליה רבה - הוא ספר נכבד מחמת שהיה לפניו כל ספרי הראשונים וגם כתבי יד הרבה...".

* המאמר נערך במסגרת 'מכון עד הנה - המרכז לחקר המורשת התורנית בגליציה ובקובניה', תודתי להרב אריאל הולנד ולפרופ' מעוז כהנא על הערותיהם המועילות.

1 אוצר הספרים, וילנא תר"מ, עמ' XI.

2 לתולדותיו, ראה במאמרי: "לתולדות הגאון רבי אליהו שפירא מפראג", ישורון, כרך לה (כסלו תשע"ז), עמ' תשיח-תשלו, ועיין שם עמ' תשלא-תשלב דברי גדולי האחרונים על מעלת הספר.

3 ראה רשימת ספרים במאמרי הנ"ל עמ' תשכט-תשל.

4 מחזיק ברכה או"ח סי' רצו ס"ק ה"ד"ה ועוד אני.

5 שם יו"ד סי' יא ס"ק א"ד"ה והכין חזינן.

6 חיי אדם, הקדמה ראשונה ד"ה ואמרתני אני.

אולם בד בבד עם חשיבות הספר, נודעו בשערים גם הטעויות הרבות שבו, כאשר העיר בעל "חיי אדם" בהקדמה הנ"ל: "ואליה רבה... יש בו ט"ס הרבה מאוד אין מספר". בדפוס "אליה רבה" שראו אור בשנים האחרונות⁸ השתדלו לתקן שגיאות רבות ולהציג את הספר כסולת נקיה, אמנם לאחר בדיקה מעמיקה מתברר כי חלק מהמקרים שבהם זיהה המהדיר טעויות בספר - אינם באמת כאלה, ורק חוסר ידיעה ביבליוגרפית הוא שהביא לקביעה זו. אביא לכך ארבע דוגמאות.

* * *

א. "ספר חסידים" לרבינו יהודה החסיד הובא יותר ממאה ושמונים פעמים באליה רבה. העיון במראי-המקומות לספר זה מעלה כי מרבית הציונים אליהם מציין בעל אליה רבה אינם מדויקים⁹, והטעות היא בדרך כלל רק בטווח של סימנים בודדים, כלומר כאשר מציין האליה רבה לדוגמא לספר חסידים סימן תתכו נמצא הציטוט בסימן תתכג וכדומה, ודבר זה אומר דורשני. המהדירים תיקנו מה שתיקנו, אך מתברר שבדפוס הראשון בולוניה רצ"ח ישנם לא מעט שינויים מנוסח ספר חסידים שלפנינו, וגם שינויים במספור סימני הספר, מאחר וכמה סימנים שבדפוס זה נשמטו בדפוסים שלאחר מכן, וסימנים אחרים חולקו בדפוסים המאוחרים לשני סימנים¹⁰. אפשר להוכיח כי רוב רובם של ציוני האליה רבה לספר חסידים נכונים לדפוס קדום זה, וגם הנוסח מתאים פעמים רבות דווקא לנוסח הדפוס הזה¹¹.

ב. ספר "שבלי הלקט" לרבינו צדקיה הרופא הובא באליה רבה יותר ממאתיים וחמישים פעמים. בעל אליה רבה מפנה לספר זה בדרך כלל בלי שום ציון סימן או דף, ורק עשרים ושבע פעמים מצוין לדף שבספר שבלי הלקט וחמש עשרה פעמים לסימן שבו. הסימן והדף כפי שהם מופיעים באליה רבה אינם תואמים כלל לספר

7 חיי אדם שם. וראה עוד במאמרי הנ"ל עמ' תשלג-תשלד.

8 נדפס עם ספר הלבוש בהוצאת 'זכרון אהרן' (ירושלים תש"ס, מהדורה מתוקנת ירושלים תשס"ד). לא השתמשתי במהדורת 'הדרת קודש' שנדפס עם השלחן ערוך לצורך כתיבת מאמרי, שכן עדיין לא נגמרה כולה בדפוס.

9 במקרים אלו הוסיפו עורכי המהדורות החדשות את הציון הנכון בסוגריים מרובעות, כמקובל. ראה לדוגמא: ס' ז ס"ק א, ס' קכה ס"ק א, ס' רכג ס"ק א, ס' רצא ס"ק ד, ועוד. אמנם לפעמים השאירו את המראה-מקום כמו שהוא, ראה ס' תרח ס"ק ט שהביא מספר חסידים ס' תשעא, והוא לפנינו ס' תשסט. ויתירה מזו, לעתים גם כאשר באמת נפלה טעות בציון האליה רבה לא תיקנו כלום, ראה לדוגמא ג ס"ק ו שהביא מספר חסידים ס' תרכ, והוא בדפ"ר סימן תתכ ולפנינו בס' תתיז.

10 ראה פירוט בסוף ספר 'לשון חסידים' להגאון ר' שלמה אהרן וורטהיימר, ירושלים תרנ"ח, עמ' מד.
11 יש להתפלא קצת על עורכי מהדורת 'זכרון אהרן', שהרי לא נתעלמה מהם ידיעה זו כמפורש בהגהות והערות לסימן רצא ס"ק ז, ואם כן למה לא השתמשו בה לכל אורך הספר?

שבלי הלקט שלפנינו¹². אמנם ידוע כי הספר "שבלי הלקט" שהיה לפני רוב הפוסקים הוא מה שנדפס לראשונה בצורה מקוצרת בוונציה שנת ש"ו, כאשר רק בשנת תרמ"ז נדפס לראשונה בוויילנא ספר "שבלי הלקט השלם" מתוך כתיב יד, על ידי ר' שלמה בובר, והוא הנמצא לפנינו כיום. בדיקת מרבית הציונים שכתב בעל אליה רבה לספר זה מראה כי הם תואמים בדיוק את המהדורה הראשונה-המקוצרת הנזכרת¹³. לדוגמא: בסי' תפט ס"ק יד כתב הא"ר ראי' ממ"ש בשבלי לקט, והמהדירים לא מצאו זאת ב'שבלי הלקט השלם', וציינו בהערה שלא נמצא כך לפנינו - אלא שכך נמצא מפורש בדפוס המקוצר.

ג. "ספר יראים" לרבינו אליעזר ממיץ הובא באליה רבה יותר מארבעים פעמים. לספר זה מפנה בעל אליה רבה בדרך כלל ללא ציון סימן או דף, ורק שמונה פעמים הוא מציין לדף שבספר ושש פעמים לסימן שבו. ההפניות האלו אינן תואמות את ספר יראים שלפנינו¹⁴. אמנם ידוע כי "ספר יראים" נדפס בשלימותו רק בשנים תרנ"ד-תרס"ב בוויילנא¹⁵, ואילו המהדורה שהייתה לפני רוב המחברים הקדמונים אינה אלא קיצור מהספר, שנדפס לראשונה בוונציה שנת שכ"ו. וכבר העיר על כך החיד"א¹⁶: "וכבר נודע שספר יראים שנדפס הוא קיצור, וזכיתי לראות ספר יראים כ"י במלואו... וכמדומה שהנדפס הוא פחות משליש הספר...". הציונים של האליה רבה תואמים רק את המהדורה המקוצרת של היראים. לדוגמא, כאשר כותב האליה רבה בסי' כז סוף ס"ק טו 'ובספר יראים דף ח' מצאתי וכו', נמצא כדבריו בדפוס הראשון באותו דף. וכאשר מציין האליה רבה בסי' תצה ס"ק ב'¹⁷

12 במקרים אלו הוסיפו עורכי המהדורות החדשות את הציון הנכון כמקובל בסוגריים מרובעים, ובדרך כלל הקיפו את הציון הישן בסוגריים עגולים. ראה: סי' קט ס"ק ט, סי' קכח ס"ק פ, סי' רמח ס"ק ד, תקנב ס"ק יג, ועוד.

13 יש לציין כי ידיעה זו לא נעלמה לגמרי מעיני עורכי מהדורת 'זכרון אהרן', כאשר אנו מוצאים כמה פעמים בספר, ראה לדוגמא: סי' קיד ס"ק יג, סי' רח ס"ק יט, סי' רסח ס"ק י, סי' תנד ס"ק א, סי' תרפה ס"ק יז, ועוד. חבל איפוא שלא השתמשו בעקביות בידיעה חשובה זו.

14 במהדורות החדשות הוסיפו במקרים הללו בדרך כלל את הציון הנכון בסוגריים מרובעים, כמקובל ולעתים הקיפו את הציון הישן בסוגריים עגולים, ראה לדוגמא: סי' תצה ס"ק ב, סי' תרלו ס"ק ד, ועוד. אולם לפעמים השאירו את ציון האליה רבה כמו שהוא, בלי לציין שבדפוסים לפנינו נמצא במקום אחר, ראה למשל בסי' קפד ס"ק ט שציין לספר יראים סי' כד בענין פחות מחצי זית, ולפנינו הוא בסי' רנג, עמ' קטז: במהדורת וילנא הנ"ל. ויתירה מזו, בסי' תרנט סוף ס"ק א ציין לספר יראים לסוף סי' קכז בענין שמא יעבירנה, ותיקנו במהדורה החדשה כך: (קכ"ז) [קכ"ד], והוא נכון שבספר יראים שלפני האליה רבה נמצא בסי' זה, אלא ששכחו לציין כדרכם למהדורת ספר יראים השלם שלפנינו, והוא בסוף סי' תכב.

15 ספר יראים השלם עם פירושו 'תועפות ראם' מאת הרב אברהם אבא שיף ממינסק.

16 שם הגדולים, מערכת גדולים אות א ס"ק קצו.

17 אודה ולא אבוש, כי חלק זה מתוך ספר אליה רבה הלכות יו"ט נערך בשעתו לצורך מהדורה זו על ידי

ובספר יראים סי' קט"ו, נמצא כך באותו סימן בדפוס זה. וכן הוא בעוד מקומות¹⁸.
 ד. שו"ת מהרי"ל לרבינו יעקב מולין הובא באליה רבה כשישים פעם, וברוב ככל המובאות אין הציון תואם את הסימן במהדורה שלפנינו¹⁹. שו"ת המהרי"ל²⁰ נדפס לראשונה בקרימונה בשנת ש"ט ז, ולאחריה בהאנווא ש"ע, כאשר במהדורה שניה זו תוקנו הרבה טעויות ע"פ כתבי יד, וכן שונה בו מספור הסימנים²¹. הדפוסים הבאים העתיקו כולם מדפוס הראשון, וכך נקבעו הסימנים הללו לדורות. לאחר בדיקת מרבית הציגונים באליה רבה לספר זה, נמצא כי הם תואמים את מהדורת האנווא הנזכרת²². באליה רבה סי' נג ס"ק כח ציין לשו"ת מהרי"ל סי' סו בעניין גביית שכר חזנות, ותשובה זו נמצאת בדפוס האנווא בסיון המצוין, אבל בדפוסים האחרים לא נדפסה תשובה זו כלל.
 לסיכום: הוכחנו בע"ה כי לפעמים די בידיעה ביבליוגרפית, כדי לחסוך על ידה כמה וכמה "טעויות דפוס" בספר - שאינן כאלה באמת²³.

- כותב המאמר, ולא זכרתי אז מידיעה חשובה זו, ולחינם הקפתי כטעות את הציון המוטעה לדעתי.
- 18 עיין אליה רבה סי' קסז סוף ס"ק ב, סי' שיח ס"ק יז, סי' שכ ס"ק ג, אליה זוטא סי' תרלז סוף ס"ק א, ועוד.
- 19 במרבית המקרים הללו הוסיפו במהדורות החדשות את הציון הנכון בסוגריים מרובעים, כמקובל. ולעיתים אף הקיפו את הישן בסוגריים עגולים, ראה לדוגמא: אליה רבה סי' רכה ס"ק ז, סי' תכו ס"ק ט, סי' תרצ ס"ק טו, ובאליה זוטא סי' רצא ס"ק ד, ועוד. אולם לפעמים השאירו את הציון של בעל אליה רבה כמו שהוא. בלי ציין שבדפוסים לפנינו נמצא בסימן אחר, ראה למשל בסי' רנט ס"ק יב שציין האליה רבה לשו"ת מהרי"ל סי' סב, ולפנינו הוא בסי' ס; ובסי' רסח ס"ק יח ציין לשו"ת מהרי"ל סי' קמה, והוא לפנינו בסי' קלה; וכן בסי' תקסו ס"ק ו ציין לשו"ת מהרי"ל סי' צה, ולפנינו הוא בסי' צא.
- 20 כל זה מפורש במבוא לשו"ת מהרי"ל, מהדורת 'מכון ירושלים', ירושלים תשמ"מ, עמ' 13.
- 21 יש לציין כי בלי קשר לשינוי מספור הסימנים שבמהדורת האנווא מקודמתה, השתבש בדפוס זה סדר הסימנים בכלל, כי אחרי סי' קנה מתחיל סי' קעו, וממשיך כך עד סי' קפ, ומשם חוזר לסי' קסא. ראה לדוגמא באליה רבה סי' קכח ס"ק לח שציין לשו"ת מהרי"ל סי' קעט, והוא לפי הנכון סי' קנט במהדורה זו שהייתה לפניו אלא שמסומן בתוך הספר בטעות כסי' קעט, ובמהדורות שלפנינו הוא בסי' קמח. וכן בסי' תרעז ס"ק א ציין לשו"ת מהרי"ל סי' קעו, והוא באמת סי' קנו שמסומן בטעות כסי' קעו במהדורת האנווא, ובמהדורות שלפנינו הוא סי' קמה.
- 22 עיין במבוא הנ"ל לשו"ת מהרי"ל, שמהדורה זו הייתה גם לפני כמה מגדולי הפוסקים כהש"ך, הטי"ז והמג"א, ועוד.
- 23 לסיום, אציין עוד "תיקון טעות" בספר "לבוש מלכות" במהדורה הנ"ל, הנובע מחוסר ידיעה ביבליוגרפית. במלבושי יו"ט סי' רסא ס"ק ז כתב שהאריך בדבר בספרו "מעדני מלך" בפ"ק דברכות, ועל זה תיקנו העורכים וכתבו: בספרו מעדני (מלך) [יום טוב], כפי שאכן נקרא ספרו הנדפס על הרא"ש. אולם תיקון זה אינו נכון, שהרי באמת קרא המחבר בתחילה לספרו "מעדני מלך", ורק משום מעשה שהיה שינה את שמו ל"מעדני יום טוב", וכמו שכתב החיד"א ב"שם הגדולים" מערכת ספרים אות מ ס"ק קסה, עיי"ש. ואכן לכל אורך הספר כאשר מציין האליה רבה לספר בשם הזה לא הגיהו העורכים דבר, כפי שכתבו ב"הקדמה כללית" לספרי הלבוש, עמ' 20.